

प्रोल्लास सिन्धुलीको भग्न भैरव उपन्यासमा चित्रित जीवनीपरकता

रमेश प्रभात

नेपाली विभाग, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, चितवन

Article History : Submitted 20, Nov. 2023.; Reviewed: 15, Jan. 2024; Revised : 11, Feb. 2024

Corresponding Author: Ramesh Prabhat

E-mail : rameshprabhat29@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/bpjms.v2i01.65913>

सारसङ्क्षेप

‘भग्न भैरव’ उपन्यास (२०७९) साहित्यकार प्रोल्लास सिन्धुलीको पछिल्लो औपन्यासिक कृति हो । यसमा सुप्रसिद्ध व्यङ्ग्यशिल्पी भैरव अर्यालको जीवनीलाई आधार बनाएर आख्यानिकरण गरिएको छ । यसमा लेखकले सिधा जीवनी प्रस्तुत नगरेर भैरव अर्यालका अनन्य मित्र रोचक घिमिरेका मुखबाट कथा भन्न लगाएका छन् । यस्ता कृतिको अध्ययन गर्नका लागि जीवनीपरकताको बनिबनाउ सैद्धान्तिक आधार नभेटिएकाले त्यसका लागि उपकरणसमेत निर्माण गरी विश्लेषण गरी हेर्ने काम यस अनुसन्धानमा गरिएको छ । यस उपन्यासको अध्ययन गर्नका लागि भैरव अर्यालको वास्तविक जीवनी र आख्यानको अन्तर्सम्बन्ध केलाउने, उपन्यासमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भ र यथार्थ परिघटनालाई आख्यानिकरण के कसरी गरिएको छ ? तथा उपन्यासभित्र आख्यानकारको पक्षधरता र आख्यानमा जीवनीको बुनोट के कसरी गरिएको छ ? भन्ने बारेमा तथ्य खोजी गर्न उपन्यासभित्रबाट साक्ष्यहरू सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । त्यसरी अध्ययन गर्दा सिन्धुलीको यस उपन्यासमा नेपाली साहित्यका उत्कृष्ट व्यङ्ग्यशिल्पी भैरव अर्यालको जीवनीका गुप्त पाटाहरूलाई पाठकहरू सामु ल्याएको देखिन्छ । यसमा भैरव अर्यालको पारिवारिक स्थिति, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, विवाह, सन्तानप्राप्तिजस्ता वैयक्तिक कुराहरूलाई मार्मिक तरिकाले चित्रण गरिएको कुरा अध्ययनबाट प्रस्ट भएको छ । त्यस्तै भैरवको जीवनीका सार्वजनिक पाटाहरू जागिरे जीवनी, राजनीतिप्रतिको लगाव, साथीहरूसँगको सम्बन्ध, नेपाली साहित्यमा उनले गरेका सेवाजस्ता कुराहरू पनि यसमा उतारिएको पाइन्छ । त्योभन्दा पनि बढी उनी गोरखापत्रमा सम्पादकको जागिरे छँदा नेपाली साहित्यका विभिन्न लेखकहरूको रचना प्रकाशन हुनुपूर्व उनले गरेको मेहनत यसमा मार्मिक तरिकाले चित्रण भएको छ । यस अध्ययनमा सङ्कलित साक्ष्यहरूका आधारमा विश्लेषण गरी हेर्दा यो उपन्यास एक उत्कृष्ट जीवनीपरक उपन्यास बनेको देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी : आख्यानको बनोट, आख्यानको बुनोट, आख्यानिकरण, जीवनीपरकता, लेखकको पक्षधरता ।

विषयपरिचय

साहित्यकार प्रोल्लास सिन्धुली (२०३२) मूलतः कवि हुन् । उनले नेपाली साहित्यमा कविबाहेक कथाकार, उपन्यासकार, निबन्धकार, गीतकार, जीवनीकार र बालसाहित्यका सर्जकसमेतको परिचय बनाएका छन् । उनका हालसम्म विविध विधाका डेढ दर्जन जति कृति प्रकाशित भएका छन् । उनी शून्य डिग्री (२०७३) उपन्यासबाट जीवनीपरक उपन्यास लेखनमा दत्तचित्तले लागिपरेका हुन् । उनको पछिल्लो उपन्यास *भग्न भैरव* (२०७९) त्यही तपस्याको अर्को उपज हो । उनको *भग्न भैरव* उपन्यास साहित्यकार भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित उपन्यास हो । यसमा भैरव अर्याललाई सम्झँदै उनका आत्मीय मित्र वरिष्ठ पत्रकार तथा साहित्यकार रोचक घिमिरेका मुखबाट कथा भन्न लगाइएको छ । जम्मा त्रिहत्तर खण्डमा

विभक्त यस उपन्यासमा भैरव अर्यालको जीवनका विविध घटनाहरूलाई पूर्वदीप्तिशैलीमा आख्यानात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६७) ले जीवनी शब्दलाई अर्थाउँदै जीवनभर गरेका कामकुराको क्रमबद्ध लेख वा कथन, जीवनचरित्र, जीवनचरित, कसैको जीवनसम्बन्धी इतिवृत्त भनेको छ । त्यसैले जीवनी भनेको कुनै व्यक्तिको जीवनमा घटेका घटनाहरूको फेहरिस्त हो । हालसम्म नेपाली उपन्यासका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न खालका अध्ययनहरू गरेको पाइए पनि जीवनीपरक उपन्यासको विस्तृत खोजी र विश्लेषण भएको छैन । कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०६०) ले ध्रुवचन्द्र गौतमलाई अनुभव उपन्यास लेखनका नवीन प्रयोक्ता भनी चर्चा गरेको भए पनि अन्य जीवनीपरक उपन्यासको खोजी गरेका छैनन् । कृष्ण धराबासी (२०६२) ले पछिल्ला नेपाली उपन्यासहरूमा विधाहीनता, बहुलता, चरित्र अवतार, अराजकता, मिथकीयता, पुनर्लेखन, तथ्य र स्वैरकल्पना जस्ता विशेषताहरू पाइने विचार व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै नेत्र एटम (२०६७) ले आत्मकथालाई समसामयिक उपन्यास लेखनको विषयगत प्रवृत्ति भएको उल्लेख गरेका छन् तर उनले त्यसको गहन अध्ययन र विश्लेषण भने गरेको पाइँदैन ।

रमेश प्रभात (२०८०) ले जीवनीपरक उपन्यासलाई चिनाउँदै यस्तो लेखेका छन् :

त्यसो त जीवनी भनेको कुनै व्यक्तिले जीवनमा भोगेका कुरालाई उसको देहावसानपछि लेख्य रूपमा पाठकका सामु ल्याउनु हो । यसमा कल्पनाको कुनै स्थान हुँदैन । तर त्यसलाई साहित्यमा उतार्दा भने कलाले केही स्थान लिनै पर्ने हुन्छ । यसरी कसैको जीवनीलाई आधार बनाएर उपन्यासै लेख्दा त्यसमा पाठकले मन पराउने खालको प्रस्तुति, त्यस्तै खालको भाषा, थोरै कल्पनाको प्रयोग त गर्ने पर्छ नि । (पृ. २)

कृतिगत रूपमा अध्ययन गरेर हेर्ने हो भने नेपाली साहित्यमा जीवनीपरक उपन्यास लेखनको थालनी लैनसिंह बाड्देलले वि.सं. २०२३ मा रेम्ब्रान्ट उपन्यास प्रकाशित गरेपछि भएको देखिन्छ । त्यसपछि उपन्यासकार श्रीकृष्ण श्रेष्ठले जङ्गबहादुर र भीमसेन थापा जस्ता ऐतिहासिक पात्रलाई आधार बनाएर उपन्यास लेखेका भए पनि तीबाहेक ज्यादै कम लेखकको ध्यान त्यतातिर पुगेको देखिन्छ । यस्तो जीवनीपरक उपन्यासको लेखनयात्रामा नीलम कार्की निहारिकाले योगमाया लेखेपछि भने यसले गति लिन थालेको हो । यसमा कोरोनाकालपछि भने निकै तीव्रता आएको महसूस भएको छ । कोरोनाकालपछि विजय हितानले मास्टर मित्रसेन थापाको जीवनीमा आधारित भएर लाहुरेको रेलिमाई उपन्यास तयार पारेका छन् । त्यस्तै ऐतिहासिक पात्र यशोधराको जीवनीमा आधारित भएर हरिबोल काफ्लेले यशोधरा उपन्यास तयार पारेका छन् । यही कडीमा प्रोल्लास सिन्धुलीयले भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित भएर तयार पारेको भग्न भैरव उपन्यास पनि जोडिन आएको देखिन्छ । यसले के प्रमाणित गर्छ भने आजका उपन्यासकारको ध्यान विभिन्न व्यक्तिको जीवनीमा परेको छ । यसले जीवनी पढाउनुका साथै आख्यानको मजा पनि दिने भएकाले आजको पाठक यसमा रमाइरहेको देखिन्छ । सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यास साहित्यकार भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित भएर पनि आख्यानको ढाँचामा उपन्यासको लेपन लागेर आएको हुँदा नेपाली साहित्यका पाठकका लागि निकै उपयोगी र अध्ययनीय सामग्री बनेर आएको हुनाले यहाँ त्यसको विश्लेषण गरिएको हो ।

समस्याकथन

‘प्रोल्लास सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यासमा चित्रित जीवनीपरकता’ शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययनको प्रमुख समस्या भनेको भग्न भैरव उपन्यासमा साहित्यकार भैरव अर्यालको जीवनीलाई के कसरी प्रस्तुत गरिएको छ ? भन्ने हो । त्यसका लागि उपन्यासमा उनको जीवनीलाई चित्रण गरिएका सन्दर्भलाई निम्न शोधप्रश्नका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ :

क) भग्न भैरव उपन्यासमा भैरव अर्यालको वास्तविक जीवनी र आख्यानको अन्तर्सम्बन्ध कसरी देखाइएको छ ?

- ख) भग्न भैरव उपन्यासमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भ र यथार्थ परिघटनाको आख्यानिकरण के कसरी गरिएको छ ?
- ग) भग्न भैरव उपन्यासभित्र आख्यानकारको पक्षधरता र आख्यानमा जीवनीको बुनोट के कसरी गरिएको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

‘प्रोल्लास सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यासमा चित्रित जीवनीपरकता’ शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययनमा मूलतः भग्न भैरव उपन्यासमा भैरव अर्यालको जीवनी के कसरी चित्रण भएको छ ? भनी अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसका लागि माथिको शोधप्रश्नमा केन्द्रित भएर निम्न कुराको अध्ययन गर्नु यसको उद्देश्य रहेको छ :

- क) भग्न भैरव उपन्यासमा भैरव अर्यालको वास्तविक जीवनी र आख्यानको अन्तर्सम्बन्ध केलाउनु,
- ख) भग्न भैरव उपन्यासमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भ र यथार्थ परिघटनाको आख्यानिकरणको निर्व्योम गर्नु,
- ग) भग्न भैरव उपन्यासमा आख्यानकारको पक्षधरता र आख्यानमा जीवनीको बुनोट केलाउनु ।

अध्ययनविधि

अध्ययनविधिअन्तर्गत सामग्री सङ्कलन विधि र सामग्री विश्लेषण विधिहरू पर्दछन् । यस अध्ययनमा ‘प्रोल्लास सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यासमा चित्रित जीवनीपरकता’को खोजी गर्ने काम गरिएकाले यसमा सामग्री सङ्कलन विधिअन्तर्गत प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रोल्लास सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यास रहेको छ भने द्वितीयक सामग्रीअन्तर्गत उक्त कृतिका बारेमा भएका अध्ययन र अन्य कृतिमाथि गरिएका जीवनीपरक अध्ययनका सामग्रीलाई लिइएको छ । त्यस्तै सामग्री विश्लेषण विधिअन्तर्गत निगमन विधि र आगमन विधिको प्रयोग हुन्छ । यस अध्ययनमा सामग्री विश्लेषणका लागि उपकरण बनाउने र त्यसका आधारमा उपन्यासको विश्लेषण गर्ने काम गरिएकाले आगमन विधिको प्रयोग भएको छ ।

जीवनीपरक उपन्यास अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार

सामान्यतः उपन्यासले चित्रण गर्ने विषयवस्तु भनेको नै कसै न कसैको जीवनका घटना नै हो । यसैलाई आधार मानेर अङ्ग्रेजी समालोचक हेनरी जेम्सले उपन्यासको विषय जीवन हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले वैयक्तिक जीवन-अनुभव र अनुभूति नै उपन्यासको विषय हो (जेम्स, सन् १८८४, पृ. ३३) भनेका छन् । त्यस्तै भारतीय नेपालीभाषी समालोचक घनश्याम नेपालका अनुसार अनुभूतिलाई प्रतिपादन गर्न आकार चाहिन्छ । वस्तु नभई आकार हुँदैन । सङ्गीत-चेतनालाई प्रकाश दिन वीणा चाहिन्छ । वीणा हुनालाई काठ-रुख-बिउ आवश्यक हुन्छ । त्यही बिउ, त्यही रुख, त्यही काठ कथाको सामग्री हो, वस्तु हो (नेपाल, सन् २००५, पृ. ३२) । नेपालका आधारमा उपन्यासकारको जीवन र जगत्प्रतिको अनुभूति नै उपन्यास हो । नेपालको यो भनाइ पनि जेम्सको विचारबाट प्रभावित देखिन्छ । त्यस्तै नेपाली समालोचक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानले पनि मानव-जीवनलाई उपन्यासको विषय मानेका छन् (प्रधान, २०६१, पृ. ४) । त्यसैले उपन्यासमा कतै न कतै जीवनको चित्रण हुनु आवश्यक छ ।

उत्तरवर्ती नेपाली उपन्यासमा जीवनीपरकता शीर्षकको अनुसन्धानात्मक लेखमा जीवन श्रेष्ठले जीवनीपरकताका बारेमा यस्तो लेखेका छन् :

कुनै उपन्यास समाजको विशिष्ट पक्षबारे लेखिएको छ भने त्यसको विषय समाज हुन्छ । त्यस उपन्यासमा के छ भनी प्रश्न गरिएको अवस्थामा समाज छ भन्ने उत्तर आउँछ । त्यसै समाज विषयक उपन्यासमा छिमेकीहरू बिच कहिलेकाहीँ भगडा भए पनि आवश्यक पर्दा एकअर्कामा सरसहयोग हुन्छ भन्ने कुराको बयान गरिएको छ

भने यो विचार हुन्छ । त्यसैले उपन्यासमा विषय आधारभूमि हो भने त्यसैभित्र निर्दिष्ट पक्ष विचार हो । यद्यपि उपन्यास सिर्जनामा विचारले विषयको माग गर्दछ र त्यसैको आधारभूमिमा विचार प्रस्फुटित हुन्छ । त्यसैले यी दुई एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित छन् । यस्तै प्रकारको एउटाविषय जीवनपरकता पनि हो । (श्रेष्ठ, सन् २०२३, पृ. १८६)

माथिका विचारहरूका आधारमा समग्र उपन्यासको विश्लेषण गर्न सम्भव भए पनि एउटा मात्र उपन्यासको विश्लेषण गर्न सम्भव देखिँदैन । त्यस्तै यस्ता उपन्यासको विश्लेषण त्यसका विधागत तत्त्व, विभिन्न वाद वा सिद्धान्तका आधारमा गर्न पनि सकिँदैन । त्यसैले जीवनीपरक उपन्यास फरक कुरा हो । जीवनीपरक उपन्यासको अध्ययन गर्नका लागि हालसम्म त्यस्तो भरपर्दो खालको बनिबनाउ सैद्धान्तिक आधार तयार भएको पाइँदैन । यसका लागि केही उपकरण तयार पारेर त्यसका आधारमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसैले त्यस्ता कृतिको विश्लेषण गर्नका लागि उपन्यासमा मात्र नभएर जीवनीमा पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसर्थ जीवनीपरक उपन्यासको विश्लेषण गर्दा निम्न उपकरणमा ध्यान दिँदा उपयुक्त हुन्छ- वास्तविक जीवनी र आख्यानको अन्तर्सम्बन्ध के कसरी जोडिएको छ ? उपन्यासमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भ र यथार्थ परिघटनाको आख्यानिकरण के कसरी गरिएको छ ? त्यस्तै आख्यानकारको पक्षधरता र आख्यानमा जीवनीको बुनोट के कसरी गरिएको छ ? भन्ने बारेमा खोजी गरेर हेर्नु आवश्यक हुन्छ । यी माथि उठाइएका सवालको जवाफलाई उपकरण मानेर त्यसमा आधारित भएर विश्लेषण गर्दा बढी प्रभावकारी हुने देखिन्छ । ती उपकरणको छोटो चिनारी यसरी दिइएको छ :

वास्तविक जीवनी र आख्यानको अन्तरसम्बन्ध

यो दुनियाँमा हरेक मानिसले आफ्नै तरिकाले जीवन बाँचेको हुन्छ । यो समाजमा कति मानिस जन्मन्छन्, जीवनमा केही काम पनि गर्छन् र उमेर पुगेपछि तिनीहरूको स्वाभाविक मृत्यु पनि हुन्छ । त्यसरी जन्मेर जीवनलीला पूरा गर्ने सबैको जीवनी लेखिँदैन । त्यसरी बाँचेको जीवन समाजका लागि कति उपयोगी हुन्छ, त्यही आधारमा उसको जीवनी लेखिन्छ । ध्रुवचन्द्र गौतमको बाढी उपन्यासका बारेमा नेत्र एटमले यस्तो लेखेका छन् : यसमा उपन्यासकार गौतमको बाल्यकाल बिताएको वीरगञ्जका घटनाहरूदेखि विद्यावारिधिका निमित्त डेक्कन कलेज बस्दासम्मका घटनाहरूलाई आख्यानमात्मक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । यस प्रकारको आत्मकथात्मक उपन्यास लेखनको आरम्भ यसै कृतिबाट भएको हो (एटम, २०६७, पृ. २२) ।

यसरी आफ्नो वा अरू कसैको जीवनीलाई आधार बनाएर उपन्यास लेख्ने काम उपन्यासकारले गर्छ । यसरी उपन्यास लेख्दा नायकले जीवनमा के कस्ता योगदान गरेका छन् ? उनको योगदानले समाजलाई के कति फाइदा भएको छ ? उपन्यासमा उनको वैयक्तिक जीवनका लुकेका पाटाहरू के कति उजागर भएको छ ? उपन्यासमा यस्ता कुरामा लेखकको कति ध्यान पुगेको छ ? आदि पक्षमा समीक्षकले खोतल्ने गर्छ । यहाँ यसलाई जीवनीपरक उपन्यासको विश्लेषणको मुख्य कडी मानिएको छ ।

ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भ र यथार्थ परिघटनाको आख्यानिकरण

उपन्यास समाजको चित्रण भएर पनि त्यसमा लेखकको मौलिकता मिसिएर आएको हुन्छ । जीवनीपरक उपन्यासमा नायकको जीवनी देखाउँदा उसले भोगेको समाज आउँछ । त्यसो गर्दा समाजमा घटेका महत्त्वपूर्ण घटनाको चित्रण हुनु जरूरी छ । त्यसरी समाजमा घटेका इतिहासका घटनाका बारेमा सर्वसाधारणलाई पहिल्यै जानकारी हुन्छ । त्यसलाई जस्ताको त्यस्तै उतार्दा साहित्य बन्दैन । त्यसको विपरीत गएर घटनामा कल्पना मिसाउँदा पाठकले थाहा पाइहाल्छन् र जीवनीमा विश्वसनीयता घट्छ । यसर्थ जीवनीपरक उपन्यास लेख्दा लेखकले कलाको सहायता लिन आवश्यक हुन्छ । जीवन श्रेष्ठले

उपन्यासकार ध्रुवचन्द्र गौतमलाई आधार बनाएर बाढी उपन्यासका बारेमा यस्तो विश्लेषण गरेका छन् :

एकजना लेखकले भोग्नुपर्ने आर्थिक सङ्कटलाई यसमा यथार्थ रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कृतिमा उपन्यासकार गौतमका कट्टेल सरको चोटपटक, अलिखितआदि उपन्यासहरू लेखन, प्रकाशन, फिल्म निर्माण, मदन पुरस्कार प्राप्त गरेको घटना र त्यसको रकमले सम्पूर्ण ऋण तिरेका प्रसङ्गहरू पनि यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । (श्रेष्ठ, सन् २०२३, पृ. १८९)

यसर्थ जीवनीपरक उपन्यासको अध्ययन गर्दा समीक्षकले यथार्थ घटनाको आख्यानिकरण कसरी गरिएको छ ? त्यसमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भहरू के कसरी चित्रित भएका छन् ? भन्ने कुराको खोजी गर्नु जरुरी छ । यसर्थ यो जीवनीपरक उपन्यासको विश्लेषणको अर्को कडी हो ।

आख्यानकारको पक्षधरता र आख्यानमा जीवनीको बुनोट

आख्यान लेख्नु भनेको कुनै पात्रलाई समग्रमा चित्रण गर्नु हो । यतिले मात्र उपन्यास बन्दैन । त्यसमा उक्त पात्रले भोगेको जीवन, उसको परिवेश, समाज, विचार आदि पनि आउनु जरुरी छ । यसमा पात्रको मात्र नभएर लेखकको विचारको पनि चित्रण हुन्छ । लेखकले बोकेको विचारलाई पात्रका माध्यमबाट चित्रण गरिने भएकाले त्यसमा लेखकको पक्षधरता प्रस्ट देखिन्छ । जीवनीपरक उपन्यास लेख्दा लेखकले आफ्नो विचार बढी मात्रामा लादेको खण्डमा त्यो उपयोगी नहुन सक्छ । अझ भनौं जीवनीपरक नभएर काल्पनिक बन्न जान्छ । जीवनीपरक उपन्यासका बारेमा आख्यानकारको भुकावलाई लिएर जीवन श्रेष्ठले यस्तो लेखेका छन् : व्यक्ति-जीवनलाई विषय बनाएर कृति रचना गर्ने सन्दर्भमा नेपालीमा दुई प्रकारका उपन्यासहरू रहेका छन् : अन्य व्यक्तिको जीवनीमा आधारित उपन्यास र लेखक स्वयम्को जीवनीमा आधारित उपन्यास । (श्रेष्ठ, २०२३, पृ. १८७)

त्यसैले जीवनीपरक उपन्यासको विश्लेषण गर्दा उपन्यासको पक्षधरता हेर्दै त्यसलाई उपन्यासमा के कसरी बुनिएको छ ? भन्ने बारेमा हेर्नु आवश्यक हुन्छ । यो जीवनीपरक उपन्यास विश्लेषणको अर्को कडी हो ।

भग्न भैरव उपन्यासमा जीवनीपरकता

उपन्यासकार प्रोल्लास सिन्धुलीयले प्रशस्त खोज र अनुसन्धान गरी प्रखर व्यङ्ग्यशिल्पी भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित भएर भग्न भैरव उपन्यास तयार पारेका हुन् । यसमा लेखक आफू स्वयम् नउभिएर भैरवका सारै मिल्ने साथी रोचक धिमिरेलाई म पात्र बनाएर उनका मुखबाट कथावाचन गराइएको छ । दशैंको छुट्टीमा रोचक र भैरवको पोखरा जाने सल्लाह भएकोमा तोकिएको समयमा भैरव नआएपछि उसलाई गाली गर्दै आफू एकलै पोखरा गएको सन्दर्भबाट उपन्यासको उठान गरिएको छ भने भैरव अर्यालको देहान्त भएको छयालीस वर्षपछि त्यही ठाउँमा वाचकलाई पुऱ्याएर उपन्यासको अन्त्य गरिएको छ । यस उपन्यासमा भैरव अर्यालको बाल्यकालदेखि मृत्युपर्यन्तसम्मका महत्त्वपूर्ण घटनाहरूलाई मार्मिक तबरले चित्रण गरिएको छ । यो उपन्यासमा भैरव अर्यालको जीवनीको प्रस्तुतिलाई निम्न उपशीर्षकमा समीक्षा गरिएको छ :

भग्न भैरव उपन्यासको आख्यान सन्दर्भ

भग्न भैरव उपन्यास साहित्यकार भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित कृति हो । यसमा उपन्यासका प्रोल्लास सिन्धुलीयले भैरव अर्यालका बारेमा भेटेसम्मका सामग्रीको समायोजन गरी आख्यानिकरण गरेका छन् । यसमा भैरव अर्यालको बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, विवाह, पारिवारिक स्थिति, जागिरे जीवन, साथीहरूसँगको सम्बन्ध, कृतिलेखन र सम्पादनका कुरा, अरूका लागि लेखिदिएका कुरा, जीवनमा पाएका हण्डर र ठक्कर, आर्थिक अभाव, आत्महत्याका अनेकौं

असफल प्रयास र अन्त्यमा वि.सं. २०३३ असोज १९ गते दशैंको समयमा यस लोकबाट स्वैच्छिक रूपमा परलोक भएका सन्दर्भहरूलाई सुन्दर तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ ।

भैरव अर्यालको देहान्त भएको छयालीस वर्षपछि उनका अनन्य मित्र साहित्यकार तथा साहित्यिक पत्रकार रोचक घिमिरेले उनै भैरव अर्यालका बारेमा गरेका सम्झना नै यो उपन्यासको मूल कथ्य हो । यसमा समाख्याताका रूपमा रोचक घिमिरे देखापरेका छन् । उनले भैरवको मृत्यु हुने दिनमा पोखरा जानका लागि खिचापोखरीमा टुरिस्ट बसमा बसेर उसैलाई कुरेको तर समयमा नआएपछि एकलै पोखरा हिँडेको सन्दर्भबाट उपन्यासको उठान भएको छ । त्यसपछि बल्ल भैरवसँग पहिलो भेट कहिले भयो ? उनीसँग के कस्ता संवाद भए ? भैरवले कहाँ कहाँ काम गरे ? उनको जीवन के कसरी बित्यो ? उनको सोभोपनलाई अरूले के कसरी प्रयोग गरे ? उनले बाँच्नका लागि के कस्ता सङ्घर्षहरू गरे ? सहज तरिकाले बाँच्न नसकेपछि मर्नका लागि के कस्ता प्रयासहरू गरे ? उनको मृत्युले नेपाली साहित्यलाई के कस्तो क्षति भयो ? भन्ने अनेक प्रश्नहरूको समाधान खोज्ने काम पनि समाख्याताकै मुखबाट गराइएको छ । यसमा भैरवसँग जोडिएर आएका कतिपय राजनैतिक घटना तथा ऐतिहासिक सन्दर्भहरू पनि प्रस्तुत गरिएको छ । यसर्थ यो उपन्यास भैरव अर्याललाई समग्रमा पढ्न चाहने जो कोहीका लागि उपयोगी सामग्री बनेको छ ।

भैरव अर्यालको वास्तविक जीवनी र भग्न भैरव उपन्यासको अन्तरसम्बन्ध

उपन्यासकार प्रोल्लास सिन्धुलीयले भग्न भैरव उपन्यासमा नेपाली साहित्यका वरिष्ठ व्यङ्ग्यशिल्पी, लेखकमैत्री सम्पादक, सचेत नागरिक र एउटा विसङ्गत जीवन बाँचेका व्यक्ति भैरव अर्यालका जीवनका लुकेका पाटाहरू केलाउने काम गरेका छन् । यसका लागि उनले गरेका खोज र अनुसन्धानको सूची उपन्यासको अन्त्यमा प्रस्तुत गरेकाले यो उनको अनुसन्धानात्मक उपन्यास हो भन्ने पुष्टि हुन्छ । यसमा नायकका रूपमा चित्रित भैरव अर्यालको वास्तविक जीवनी कलात्मक रूपमा उतारिएको छ । उपन्यासभित्र भैरव अर्यालको बाल्यकाल र परिवारका बारेमा लेखकले यसरी वर्णन गरेका छन् :

गाउँतिर नाउँ चलेका होमनाथ अर्जेल । ऊ अर्थात् भैरव उनै अर्जेल पण्डितको सन्तान । गाउँघरतिरकै भए पनि चल्तापुर्जा पण्डितको जेठोबाठो छोरो ऊ; 'कखरा' लेख्ने, किताब पढ्न सक्ने त बाले उसलाई घरमै बनाइसकेका थिए । केटो पढन्ता खालकै निस्कियो । त्यसपछि भने अर्जेल पण्डितसँग उसलाई पढाइबस्ने फुर्सद पनि भएन; आँट पनि रहेन । उसलाई पाठशालातिर ठेलिदैनै पर्ने भयो । (सिन्धुलीय, २०७९, पृ. २५)

माथिको साक्ष्यमा लेखकले भैरव अर्यालको परिवारका बारेमा वर्णन गर्दै समाजमा उनको पिताको हैसियत देखाइएका छन् । त्यस्तै गरी उनको बाल्यकाल कसरी बित्यो ? भन्ने बयान पनि गरेका छन् । त्यस्तै उनले पढ्न के कसरी सिके ? भन्ने बारेमा पनि वर्णन गरिएको छ । यो उनको उनको जीवनको यथार्थ घटना हो ।

उपन्यासको सुरुमा भैरव अर्याल र रोचक घिमिरेको संवाद राखिएको छ । यसमा भैरवले रोचकसँग आफ्नो जन्मदिनका बारेमा कुरा गर्दै आफ्नो बारेमा यसरी बयान गरेका छन् :

“यी ! मलाई नै हेर न- त्यही पछाडिको कुनै दरबारको योटा कुनामा जन्मिएँ । यही बाग्मतीकै किनारमा चाइने खेल्दै हुर्किएँ । बाआमाको जेठो सन्तान, चार भाइ, छ बैनीको दाजु बनिटोपलैं । योटीको लोमने बनैं, केहीको बाउ बन्दै छु । यस्तै उपक्रममा आफूलाई तीस वर्षको लक्का जवान बनाएँ । यो कुनै हुँदै नभा'को चाइने गर्ने नसकिने कुरो हो र ! तीस वर्ष भएँ रे लौ ! अपभ्रष्ट मर्नुपरेन भने यस्ता वर्ष चाइने जस्तो नि खान्छन् ।” (पृ. २३)

माथिको साक्ष्यमा एउटा आम मान्छेले जस्तो जीवन बाँच्छ, आफूले पनि त्यस्तै जीवन बाँचेको कुरा भैरव अर्यालले संवादका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै उनले यसमा आफ्नो परिवारका बारेमा पनि छोटकरीमा जानकारी दिएका छन्, जुन उनको वास्तविक जीवनसँग मेल खान्छ ।

भैरव अर्याल सानैदेखि पढ्नमा निकै रुचि राख्थे । घरदेखि निकै टाढाको रानीपोखरी पाठशालामा पढ्न गएर उतै बस्नुपर्ने भएकाले उनले प्रथमा, मध्यमाजस्ता परीक्षा नदिएर एकैचोटि उत्तर मध्यमाको परीक्षा दिई उत्तीर्ण गरेका थिए । पढ्नमा तेज भएर पनि उनले परिवारमा रहेको गरिबीका कारणले उच्च शिक्षा पढ्न पाइरहेका थिएनन् । त्यही भएर उनले रोचकसँग आफ्नो पढ्ने रुचिसँग सम्बन्धित भएर यस्तो धारणा राखेका छन् :

उसले अभ्र गम्भीर भएर भन्यो, “नैतिक पतन नहुने खालको अपराधमा जेलै जान पाए पनि हुन्थ्यो यार !
कमसेकम पढ्न, लेख्न त चाइने टाइम पाइन्थ्यो कि!” (पृ. १२७)

सामान्य व्यक्ति पुलिसको भ्रमेलामा पर्नसमेत चाहँदैन । तर माथिको साक्ष्यमा भैरवले कति सजिलै जेल जान चाहेको कुरा गरेका छन् । नैतिक पतन नहुने कसुरमा जेल जान पाएदेखि आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन सकिन्थ्यो भन्ने उनको धारणा नेपालीको गरिबी र समस्याप्रति कटु व्यङ्ग्य भएर आएको भए पनि यो मूलतः उनको पढाइप्रति लगाव भल्काउनका लागि आएको हो ।

कविताबाट साहित्ययात्रा थालेका भए पनि हास्यव्यङ्ग्य लेख्ने भएकाले भैरवले कतिपय रचनामा आफूलाई नै व्यङ्ग्य गरेका छन् । यो उपन्यासमा पनि आफ्नो विवाहको सन्दर्भ लिएर आफू, आफ्नो परिवार र समाजको सम्बन्ध देखाउँदै उनले आफ्नो बारेमा यस्तो धारणा राखेका छन् :

“मैले मैलाई चाइने बुझ्न सकेको छैन अभ्रै, तिम्ले कसरी बुझ्छौ! बाआमालाई बुझ्ने, घरपरिवार बुझ्ने, व्यवहार बुझ्नतिर लागौं । अनि चाइने चुपचाप बिहे गरिदिँौं ।” (पृ. २४)

विवाहलाई जीवनको निकै महत्त्वपूर्ण घटना मानिन्छ । तर माथिको साक्ष्यमा भैरवले आफ्नो विवाहलाई पनि हल्काफुल्का रूपमा लिएका छन् । त्यतिबेला विवाह भनेको बाबुआमा, परिवार तथा समाजको इच्छा पूरा गरिदिनका लागि बढी गरिन्थ्यो भन्ने कुरालाई माथिको साक्ष्यले पुष्टि गरेको छ ।

भैरव अर्याल आफ्नो नामजस्तो भैरव भएर निर्बन्ध जीवन बाँच्न पाएका थिएनन् । उनी आफू साँच्चैमा भैरव भएर बाँच्न नसकेको गुनासो टेलिफोनमा श्रीधर खनालसँग गरेको कुरालाई उपन्यासमा देखाइएको छ :

“सक्तिनँ खनालजी! म भैरव बन्नै सकेको छैन । जब बनूँला, तब मात्र प्रमाण दिन सकूँला कि!” उसले उसैगरी भन्यो । (पृ. २२३)

यो दुनियाँमा मान्छेलाई अरुजस्तो हुन बरु सजिलो होला, तर आफू भएर बाँच्न कति गाह्रो छ ? भन्ने कुरालाई माथिको कथनले पुष्टि गरेको छ । देख्नेहरू के के देख्छन्, तर आफू कसरी बाँचेको छु भन्ने कुरा भोग्नेलाई मात्र थाहा हुन्छ । माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्यालको जीवनको त्यस्तै कटु सत्यको उजागर भएको छ ।

भैरव अर्याल र बालमुकुन्ददेव पाण्डे दुवै गोरखापत्रमा सम्पादकीय शाखामा काम मात्र गर्थेनन्, दुवैजना हास्यव्यङ्ग्य लेखनमा पनि नाम कमाएका म्छ्रा थिए । उनीहरू दुवैमा केही शारीरिक कमी कमजोरी थियो । त्यसलाई लिएर त्यतिबेलाको साथीभाइका बीचमा चलने गरेको हाँसो ठट्टालाई उपन्यासमा यसरी उतारिएको छ :

भैरव गोरखापत्रमा आएपछि बालमुकुन्द र भैरवबीच हिमचिम निकै बढेको थियो ।

.....

भैरवको सबैभन्दा ठूलो समस्या थियो घाँटीको अनि बालमुकुन्दको चाहिँ कानको साथीभाइले यी दुवैलाई जोडेर ‘कुनै समस्या नभएको एउटै मान्छे’ बनाइदिने प्रस्ताव राखेका थिए - बालभैरव । (पृ. १४२)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्यालले जीवनभर घाँटीको समस्याका कारण भेल्नुपरेको समस्यालाई देखाएको छ । उनको आवाज पुरुषको जस्तो नभएर महिलाको जस्तो भएको कुरालाई लिएर साथीभाइले उनलाई उडाउने गरेको कुरा माथिको साक्ष्यमा आएको छ ।

भैरव अर्याल आफूले साहित्यमा व्यङ्ग्य गरेजस्तै सुरताल नमिलाई जीवन बाँच्थे । उनी आफ्नो कोठालाई चिटक्क पारेर मिलाउनतिर ध्यानै दिन्थेनन् । अझ खाटलाई त भन्नु सुत्ने ठाउँ मात्र नभएर विविध सन्दर्भमा प्रयोग गर्थे । यसरी अव्यवस्थित जीवन बाँचेका भैरवको जीवनलाई तलको साक्ष्यमा राम्ररी देखाइएको छ :

भैरवले आफ्नो खाटलाई खाटमात्रै रहन कहिल्यै दिएन । कहिले धुँडा धसेर लेख्ने आसन बनायो, कहिले अध्ययन गर्ने टेबुल त कहिले साथीभाइसँग गफ चुट्ने फलैँचा । सम्पादकीय विभागको टेबुल-कुर्सीको हालत भन्नु कस्तो थियो होला ! (पृ. १४९)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्यालको अस्तव्यस्त जीवनको एउटा पाटो देखाइएको छ । उनी आफू बस्ने कोठा अस्तव्यस्त राख्थे भन्दै उनको कार्यालयको टेबुलको हालत कस्तो थियो होला ? भनी प्रश्न उठाइएको छ । यसले उनको जीवनको एउटा पाटा केलाएको छ ।

यसरी माथि साभार गरिएका विभिन्न साक्ष्यहरूका आधारमा 'भग्न भैरव' उपन्यासमा भैरव अर्यालको जीवनका लुकेका पाटाहरू उजागर भएको पुष्टि हुन्छ । नायक भैरवको जीवनका कटु यथार्थका साथै बाल्यकाल, पारिवारिक वातावरण, शिक्षाप्रतिको भुकाव, साथीहरूसँगको सम्बन्ध आदिजस्ता कुराहरूको चित्रण भएकाले यो उपन्यास जीवनीपरक भएर पनि औपन्यासिक कलेवरमा रङ्गिएको छ ।

भग्न भैरव उपन्यासमा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भ र यथार्थ परिघटनाको आख्यानीकरण

भैरव अर्याल एक सचेत नागरिक थिए । शिक्षण, लेखन, सम्पादन, पत्रकारिता, राजनीतिजस्ता समाजलाई केही दिने खालको काममा जीवनभर लागिपरेकाले उनी तत्कालीन घटनाहरूसँग प्रत्यक्ष जोडिएका थिए । त्यही कुरालाई लिएर उनले जीवनमा भोगेका घटना र तत्कालीन समाजको संलग्नतालाई उपन्यासमा कसरी चित्रण गरिएको छ ? भन्नका लागि तल केही साक्ष्यहरू लिई तिनको निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ :

भैरव अर्याल त्यस्ता कवि हुन्, जसले नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले आयोजना गरेको पहिलो कविता उत्सवमा नैतिकता शीर्षकको कवितामार्फत् प्रथम पुरस्कार जितेका थिए । यो नेपाली कविताको इतिहासमा लेखिएको घटना हो । यसलाई 'भग्न भैरव' उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ :

नभन्दै २०२२ साल असार ९ गतेको पहिलो राष्ट्रिय कविता उत्सवमा भैरवको सोही कविताले पहिलो पुरस्कार जित्यो ।

राजाको हातबाट पुरस्कार थापिसकेपछि दातारामले सोधे, "दुलहीलाई गहना बनाइदियो त पन्नित ?"

उसले मुसुमुसु हाँस्दै भन्यो, "काँ गुरु! सुवर्ण पदक त सु-वर्णको मात्रै रहेछ!" (पृ. १६२)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्यालले कविता प्रतियोगितामा कविता पठाएको र त्यसले प्रथम पुरस्कार र स्वर्ण पदक जितेको सन्दर्भ आएको छ । यो इतिहास र भैरव अर्यालको जीवनसँग सम्बन्धित घटना पनि हो ।

भैरव अर्याल गोरखापत्रमा कार्यरत छँदा तत्कालीन मन्त्रीहरू ऋषिकेश शाह र विश्वबन्धु थापाका बीचमा रहेको टकराव र सोही समयमा शाहसँग सम्बन्धित समाचार दोहोरिएर गोरखापत्रमा छापिएका कारण प्रधान सम्पादक गोपालप्रसाद भट्टराईले राजीनामा दिएर हिँड्नुपरेको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई उपन्यासमा यसरी देखाइएको छ :

उनको आँखामा आँसु त छँदै थिएन । तर, उनी भित्रभित्रै भक्कानिएको भैरवको आँखाबाट छेकिएन, अहँ छेकिँदै छेकिएन । भैरवलाई भित्रैदेखि चिन्ने, माया गर्ने सम्पादक उसकै आँखासामन्तु षड्यन्त्रकारीहरूको शिकार बन्दै गइरहेका थिए, टुलुटुलु हेरिरहुनु शिवाय ऊ केही गर्ने सकिरहेको थिएन । (पृ. २४६)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्याल सम्पादकीय शाखामा काम गर्ने भएकाले त्यस्ता गल्तीको केही हिस्सा उनको पनि

थियो भनी देखाइएको छ । तर त्यसमा भैरवले टुलुटुलु हेर्नु बाहेक केही गर्न नसकेको सन्दर्भलाई मार्मिक तरिकाले चित्रण गरिएको छ ।

भैरव अर्याल आफू स्वयम् पनि लेखक भएको कारणले उनका कृति प्रकाशित गरी प्रशस्त आमदानी गरेका त्यतिबेलाका नाम चलेका प्रकाशकले उनलाई नराप्ती ठगेका थिए । एउटा लेखकको कृति प्रकाशित गरी यथेष्ट आमदानी गरेको र त्यसका लेखक भने गरिबका गरिब नै भएको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई तलको साक्ष्यले पुष्टि गरेको छ :

“त्यो ‘काउकुती’ निस्क्या देखेर रत्नेले मलाई चाइने ज्यादे करकर गन्यो- यौटा हामीलाई नि लेखिदिनुस् न भनेर! अनिखेरि त्यसपछि निस्क्या पत्रिकाहरू बटुलेर लगेर त्यसलाई दिएँ । ४०० रूपयाँ दियो । अब कागत गन्या छ उल्ले भन्छ, कागत-सागत केही पनि गन्या छैन मैले । उल्ले के लेख्या छ ? लाइन- फलानो जयभुँडी भन्ने किताब प्रकाशन गर्नको लागि पुस्तक भण्डारलाई दिएको छु भन्ने त्यति लेखेर मैले सही गर्दिया छु । त्यति हो । ऊ चाइने कागत गन्या छु भनेर भन्छ ।” (पृ. १७३)

आफूले लेखेका कृति बेचेर प्रकाशक धनी भएको, तर आफूले सुरुमा एकमुष्ट रूपमा लिएको पारिश्रमिकबाहेक केही नपाएको गुनासो माथिको कथनमा पाइन्छ । यसरी पीडामा पर्नु भैरवको मात्र समस्या नभएर सम्पूर्ण नेपालीभाषी लेखकको हो । यो त्यतिबेलाको मात्र नभएर वर्तमानको पनि समस्या हो । यसबाट हामी कहिले बाहिर निस्कने होला ? भन्ने बारेमा माथिको साक्ष्यले गम्भीर प्रश्न पनि उठाएको छ ।

जीवनमा पत्रिकाको सम्पादकको जागिरमा रहनुका अतिरिक्त स्वतन्त्र रूपमा राजनीतिमा पनि सक्रिय रहेका भैरव अर्याललाई आफू सम्बद्ध पत्रिकाका सञ्चालक राणाकाल समाप्त भएपछि वि.सं. २०१५ को आम निर्वाचनमा सांसदमा उठ्न लाग्नु त्यतिबेलाका ऐतिहासिक सन्दर्भ हो । आफ्नो जागिरदाता चुनावमा उठ्न लागेपछि आफू मालिकभन्दा फरक राजनीतिमा सामेल भएका कारण भैरव अर्याललाई नैतिक सडकट पर्नु स्वाभाविक थियो । यसरी उनलाई परेको नैतिक सडकटलाई उपन्यासमा यसरी उतारिएको छ :

हालखवर पत्रिकाका मालिक रङ्गनाथ पत्रिका निकाल्नेमात्र होइनन्; उपरोक्त समयमा चल्तापुर्जा नेता पनि थिए । राजाको साथ पाएर भर्खरजसो प्रजातान्त्रिक महासभा नामक नयाँ पार्टी खोलेका थिए रङ्गनाथलगायतले । बामपन्थी पार्टी त्यागेर नयाँ पार्टीको विस्तारमा लागिपरेका उनी आउँदो चुनावमा स्वयम् होमिन लागेका थिए । रङ्गनाथ संसद् सदस्यमा उठ्ने निश्चित भयो ।

भैरव नैतिक सडकटमा पन्यो । सघाऊँ; आफू कम्युनिस्ट पार्टीको सदस्य, नैतिकताले दिँदैन । नसघाऊँ; जुन पत्रिकाले उसलाई लेखनमा ऊर्जा र अवसर दिइराखेको छ, त्यसैको मालिकलाई सहयोग नगर्न पनि नैतिकताले दिएन । यसरी दोहोरो नैतिकताको प्रश्न एकसाथ भैरवको अधिल्तिर उभियो । (पृ. ८४)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्यालले अङ्गीकार गरेका बामपन्थी राजनीतिक विचारका कारण त्यतिबेला उनी धर्मसडकटमा परेको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई राम्ररी उतारिएको छ । एउटा व्यक्तिले जीवनमा रोजीरोटीको सन्दर्भ र राजनीतिको दवाव कसरी भेल्लुपर्छ ? भन्ने कुरालाई भैरवको जीवनको घटनाका आधारमा माथिको साक्ष्यमा आकर्षक रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

भैरव अर्याल एक व्यक्ति पनि थिए, उनको परिवार थियो । उनी सम्बद्ध पत्रिकाका मालिक चुनाव उठ्ने नै भएपछि तिनलाई सघाउनु भैरवको नैतिक जिम्मेवारी भएकाले उनले त्यसको समाधानको प्रयासस्वरूप कम्युनिष्ट पार्टीको साधारण सदस्यताबाट समेत राजीनामा दिएर बसेको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई तलको साक्ष्यमा देखाइएको छ :

उसले मध्यस्थपथ रोज्ने निधो गन्यो । कम्युनिस्ट पार्टीको साधारण सदस्यताबाट राजीनामा दिएर त्यो पत्र नवराजमार्फत् पार्टीमा पठायो । सदस्यता नलिए पनि त्यसपछि भैरव प्रजातान्त्रिक महासभाको मान्छे भइदियो ।

अनि, खुलैरै रङ्गनाथको चुनावी प्रचारमा लाग्न थाल्यो । (पृ. ८६)

व्यक्तिको लागि बाँच्नु मुख्य कुरा हो । त्यसका लागि रोजीरोटीको व्यवस्था मिलाउनु आवश्यक हुन्छ । त्यसो गर्दा कतिपय अवस्थामा विचार, राजनीति आदिजस्ता कुराको तिलाञ्जली दिनु पर्ने हुन्छ भन्ने कुरालाई माथिको साक्ष्यमा भैरवले गरेको त्यागका आधारमा पुष्टि गरिएको छ । यस्तो घटना एक्लो भैरवको जीवनमा मात्र नघटेर अन्य व्यक्तिको जीवनमा पनि घट्ने भएकाले यो ऐतिहासिक मात्र नभएर सर्वकालीन घटना हो । यसले उपन्यासलाई मार्मिक पनि बनाएको छ ।

यसरी उपन्यासकारले नेपालको त्यतिबेलाको इतिहासका केही घटनालाई पनि यो उपन्यासमा प्रस्तुत गरेका छन् । ती घटनासँग भैरव अर्यालको प्रत्यक्ष संलग्नता पाइन्छ । यसर्थ ऐतिहासिक सन्दर्भ र भैरव अर्यालको वास्तविक जीवनलाई यो उपन्यासले सुन्दर तरिकाले बुन्ने काम गरेको छ, जसलाई माथि साभार गरिएका साक्ष्यहरूले पुष्टि गरेका छन् ।

उपन्यासकारको पक्षधरता र भग्न भैरव उपन्यासमा जीवनीको बुनोट

उपन्यासकार प्रोल्लास सिन्धुलीय आफ्नो लेखनमा यथार्थ चित्रण गर्नमा रुचि राख्ने लेखक हुन् । त्यति मात्र नभएर उनी कोरा कल्पनाभन्दा अनुसन्धान गरेर त्यसलाई उपन्यासमा उतार्न रुचि राख्छन् । उनले भग्न भैरव उपन्यास लेख्नुअघि नायक भैरव अर्यालको जीवनका बारेमा प्रशस्त खोज र अनुसन्धान गरी तयार पारेको कुरा लेखकीय मन्तव्य 'साबिती'मा यसरी उल्लेख गरेका छन् :

के थाहा छ मलाई भैरव अर्यालको बारेमा ?

उहाँका पाएसम्मका लेखनी पढेँ हुँला; उहाँका बारेमा निकटवर्ती, दूरवर्ती, आफन्त, गैरआफन्त, प्रिय, दुश्मन इत्यादिले लेखेका अन्तरङ्गमा गहिरिँएँ हुँला; उहाँका विचार, भावना, मनोदशा भरीएका कागजका पानासँग खेल्नु खेलेँ हुँला; तर अर्यालबारे जति थाहा पाएँ, ती त सिर्फ छिपछिपे हुन् । उहाँमाथि डिग्री-पि.एच.डी. गर्नेहरू छन्; अनुसन्धान-खोज गर्नेहरू छन्; विषय-विज्ञहरू छन्; सङ्गत-सहकार्य गर्नेहरू छन्; उहाँलाई सत्तोसराप गर्नेदेखि उहाँको पछाडि हात धोएर लागिपर्नेहरू छन्; आफन्त, गैरआफन्त, विरोधी एवम् सहकर्मीहरू छन् ।

मसँग के छ ? सिर्फ भैरव अर्यालको धडधडी ? (पृ. १०)

माथिको साक्ष्यमा उपन्यासकारले आफ्ना सीमाका बारेमा कुरा गरेका छन् । उपन्यासकार राम्ररी हिँड्न पनि नसकेको बालक छँदा भैरवले यो दुनियाँ त्यागेका थिए । तर पनि उनका बारेमा शोध, खोज गरेर भेटेका सामग्रीका आधारमा यो उपन्यास तयार पारेको हुँदा यसमा उपन्यासकारको भैरवप्रतिको लगाव भल्किएको छ ।

उपन्यासकार प्रोल्लास सिन्धुलीय आफू पनि बामपन्थी राजनीतिमा रुचि राख्ने भएकाले उनको वैयक्तिक पक्षधरता त्यतातिर हुनु स्वाभाविक हो । भैरव अर्याल पनि जीवनको एक कालखण्डमा बामपन्थी थिए । साहित्यकार रमेश विकलसँगको सान्निध्यले उनी कम्युनिष्ट बनेको कुरा यो उपन्यासमा यसरी आएको छ :

भैरवलाई अमूक पार्टी वा सिद्धान्तसँग जोडिएर देखापर्नुमा कुनै रुचि थिएन । तर, अवस्था यस्तो आएको थियो कि मित्रहरू उसको भित्र कतै दबाएर राखेको आस्थालाई नखोतली नछाड्नेमा पुगिसकेका थिए । आऽ! जे त होस्, बोल्दिन्छु! यस्तै सोचेर भैरवले सुस्तरी मुख खोल्थ्यो, "बामपन्थीहरू मन पर्छन् । त्यति गहिरो गरी बुझेको चैं छैन ।"

"लु! कुरा मिलिहाल्यो नि! हामी नि त्यै हौं ।" विकल बुरुक्कै उफ्रिए । (पृ. ५६)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्यालले सचेत रूपमा नभएर आफूलाई लागेको कुरा भनेको देखाइएको छ । आफूलाई बामपन्थी मन पर्ने कुरा गरेका कारण रमेश विकलसँग घनिष्टता बढेको कुरालाई यो साक्ष्यले पुष्टि गरेको छ । यसमा उपन्यासकारको पक्षधरता प्रस्ट देखिन्छ ।

भैरव अर्यालले सुरुमा हालखबर पत्रिकामा काम गरे भने त्यो पत्रिका बन्द भएलगत्तै जीवनपर्यन्त गोरखापत्रमा सम्पादकीय शाखामा जागिर खाए। यो कुरालाई उपन्यासमा यसरी चित्रण गरिएको छ :

‘हालखबर’ बन्द भएलगत्तै दाताराम ‘गोरखापत्र’मा छिरेका थिए। हालखबर छाडेको नौ-दश महिनापछि उनले भैरवलाई पनि ‘गोरखापत्र’मै तान्ने व्यवस्था मिलाए। हालखबरे कारिन्दो भैरव २०१८ साल फागुन ५ गतेदेखि गोरखापत्रे कारिन्दोमा अनुवादित भयो। (पृ. १०५-१०६)

माथिको साक्ष्यमा भैरव अर्याल कसरी हालखबर पत्रिकाबाट गोरखापत्रमा सरे भन्ने कुरा देखाइएको छ। उपन्यासकार आफू पनि विभिन्न पत्रिकाको सम्पादनमा लागेको हुँदा यसमा उनको पक्षधरता स्पष्ट देखिएको छ।

भैरव अर्यालले वि.सं. २०१८ देखि २०३३ सम्म जीवनको अवसान नहुञ्जेल गोरखापत्रको सम्पादकीय शाखामा काम गरे। त्यहाँ रहँदा उनले धेरै साहित्यकार बन्न चाहनेको रचनालाई मिलाएर छापिदिने काम पनि गरे। कतिपयका छेउनुटुप्पाको रचनालाई पहिलोचोटि मिलाएर छापिदिने काम गरे। तर त्यतिबेलाका सर्जकले त्यसलाई उल्टो अर्थमा लिने गरेको कुरालाई तलको साक्ष्यमा देखाइएको छ :

लेख-रचना शाखाको सम्पूर्ण जिम्मेवारी भैरवकै थियो। ‘गोरखापत्र’मा छापिनलायक लेखन नसक्ने सिकारुहरू ‘भैरवलाई पैसा दिएपछि जस्तो लेख पनि छापिन्छ’ भन्नेजस्ता भूटा आरोप लगाउँदा रहेछन्।

भैरव भने तिनले भनेभन्दा ट्याक्कै उल्टो थियो। ऊ कुनै पनि लेख सकभर अस्वीकार गर्दैनथ्यो। यहाँसम्म कि कहिलेकाहीँ त लेखको आद्योपान्त परिवर्तन गरेरै पनि ऊ छापिदिन्थ्यो। तिनमा न भाषा मिलेका हुन्थे, न व्याकरण। विचारको दृष्टिले त ती बेकम्मा नै हुन्थे। एकातिर मान्छेहरू त्यस्तो हल्ला गर्छन्, अर्कोतिर भैरव भने त्यस्ताकै लेखलाई समेत छापनलायक बनाउन खोजिरहेको हुन्थ्यो। (पृ. ११५)

उपन्यासकार सिन्धुलीयले विभिन्न पत्रिकामा सम्पादकको जिम्मेवारी निर्वाह गरिसकेकाले सम्पादनका क्रममा कतिपयका रचनालाई मिलाउँदा कतिको भन्भट हुन्छ भन्ने कुरा उनलाई राम्ररी थाहा छ। सोही आफ्नो अनुभवलाई भैरव अर्यालको जीवनको वास्तविक घटनासँग तादात्म्य गरी माथिको साक्ष्यमा चित्रण गरिएको छ। यसमा लेखकको पक्षधरता राम्रैसँग आएको छ।

आफ्नो आजीविकाका लागि गोरखापत्रको सम्पादन शाखामा काम गरेको भए पनि पछिल्लो समयमा भैरवमा कामप्रति उदासीनता आएको थियो। आफू रमाएर बसेको ‘गोरखापत्र’को जागिर उनलाई पनि दिक्क लाग्ने खालको भएको थियो भन्ने कुरा तलको साक्ष्यमा देख्न पाइन्छ : “आज चाइने मलाई अड्डा जानु छ। चार-पाँच दिन भो चाइने नगा’को। हुन त छुट्टी लेखेरै आ’को थैं। गोर्खापत्र अचेल गोर्खापत्रजस्तो छैन, जागिरमै चाइने रेजा लाइदिन सक्छन्। के ठेगान !” (पृ. २६०)

माथिको साक्ष्यमा गोरखापत्रको कार्यालयलाई अड्डा भनेर व्यङ्ग्य गरिएको छ। उनले जागिरमा बिदा लिएको भए पनि कतै जागिरै गइसक्यो कि भन्ने चिन्ता पनि उनलाई भएको देखाइएको छ। यसमा पनि उपन्यासकारको पक्षधरता प्रस्ट देखिन्छ।

जीवनको उत्तरार्द्धमा भैरव अर्याल जीवनदेखि उदासीन बन्दै गएका थिए। यसले उनमा मृत्युमुखी चेतना बढाउँदै लगेको थियो। उनी आफ्नो मृत्युको कामना गर्न थालेका थिए। यसको पुष्टि तलको साक्ष्यमा पाइन्छ : “अब म ज्यादै हतास भइसकैं। म बाँच्नुको कुनै अर्थ छैन। यतै जमुनामा आफूलाई बिसर्जित गरिदिने मौकाको प्रतीक्षामा छु।” (पृ. १३४)

माथिको साक्ष्य भैरव अर्याल दिल्लीमा उपचारको सिलसिलामा गएको बेलामा उनले त्यहाँ भेटिएका साथीको साथीसँग भनेको भनाइसँग सम्बन्धित छ। यसरी भारतमा उपचार गर्न गएका उनी भारतमै आत्महत्या गर्न चाहन्थे, तर उनलाई त्यस्तो अवसर नमिलेर नेपाल फर्किए भन्ने कुरा उपन्यासको यो साक्ष्यमा भेटिन्छ।

नेपालमै छँदा पनि भैरवले जीवनमा आत्महत्याका लागि थुप्रैचोटि असफल प्रयास गरेका थिए। त्यसबाट उनी जोगिँदै आएका थिए। यसले एउटा अहम् प्रश्न जन्माउँछ, वास्तवमा उनी मर्न चाहन्थे कि बाँच्न? यो प्रश्न उपन्यासले पाठकका लागि उठाएर छोडेको छ। उनले मर्नुअघि आफ्नी श्रीमती शोभासँग उनले आफ्नो जीवनका बारेमा यस्तो भनेका छन् :

“मैले जानीजानी कुनै अपराध गरेको थिइनँ तर बेहोस-बेहोसमा दुनियाँभरिका पाप मैले आफ्नो थाप्लोमा थाप्नुपर्थो। अरुको लहैलहैमा लागेर मलाई मेरा बच्चाहरूले पशु नसम्भून्! म मान्छे नै थिएँ। पढेलेखेको थिएँ। तर, मन ले सारै काँतर भएकोले मेरो यो अवस्था भयो। कुनै अपराध गरिनँ, तर धेरै अपराध लाग्यो।” (पृ. २८३)

यो समाजमा रहेका हरेक व्यक्ति अभिशप्त जीवन बाँच्न विवश छ। उसले आफू स्वयमूले गल्ती गर्नु पर्दैन, उसले गर्दै नगरेका गल्ती पनि खोतलेर देखाउने गरिन्छ। अझ अरुले गरेका गल्तीलाई उसले गरेको हो भनी देखाउनका लागि हाम्रो समाज काफी छ। भैरव अर्याल पनि यसैको चपेटामा परेका हुन्। यसले उनलाई मृत्युतर्फ अग्रसर गराएको हो भन्ने कुरालाई माथिको साक्ष्यले मार्मिक तवरले देखाएको छ।

उपन्यासको अन्त्यमा भैरव अर्यालले आफ्नो घरभन्दा केही परको अनकन्टारमा खोलामा हाम फालेर जीवन त्यागेका थिए र यसरी उनले गरेको जीवनको अवसानको लामो समयपछि त्यसका बारेमा समाख्याता रोचक धिमिरे मृत्यु स्थलमा गएर यसो भन्छन् :

“उसको जिन्दगीको अन्तिम पानो यसरी फर्लक्क पल्टियो-
उही जर्मनी पैन्ट-बुसर्ट लछप्पै टाँसिएको सुडौल शरीर!
उज्यालो चेहरा!
बायाँ पुर्परोमा रगत बगेर रोकिएको गहिरो चोट!
पाखुरामा भाँचिएको बायाँ हात!!” (पृ. २८९)

भैरव अर्यालको असामयिक देहावसानपछि नेपाली साहित्यको हास्यव्यङ्ग्य लेखन पनि समस्यामा पर्‍यो। यसर्थ भैरव अर्यालको मृत्यु सामान्य मृत्यु नभएर नेपाली हास्यव्यङ्ग्यको धरोहर ढल्नुका साथै आफूभन्दा सानालाई माया र टूलालाई सम्मान गर्ने सम्पादकको पनि अवसान हुन पुग्यो। आज भैरव अर्याल भौतिक रूपमा नेपाली पाठकका माभ्रमा नरहे पनि नेपाली साहित्यमा कहिल्यै ननिभ्ने चम्किला नक्षत्र बनेर रहेका छन् भन्ने कुरा यस उपन्यासमा वर्णित छ। यस्ता भावनात्मक कुराको खुलासा गर्ने र त्यसको पुष्टि गर्ने काम पनि माथि साभार गरिएका साक्ष्यहरूले गरेका छन्।

यसरी उपन्यासकार सिन्धुलीयले प्रशस्त खोज र अनुसन्धान गरेर भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित उपन्यास लेखेका भए पनि उनको राजनैतिक आस्था यसमा भल्किएको छ। त्यति मात्र नभएर आफूले अबलम्बन गरेको पेसागत सीप पनि देखिएको छ। उनले आफूलाई लागेको कुरा उपन्यासमा उतारेका छन्। यति भएर पनि यसमा कल्पनाको लेप लगाइएको छैन। उपन्यासकारको पक्षधरताका कारण उपन्यास कमजोर नबनी अझ सशक्त बनेको छ, जसको पुष्टि माथिका साक्ष्यहरूले गरेका छन्।

थप अध्ययनका लागि सुझाउ

प्रोल्लास सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यास सर्सर्ती हेर्दा सामान्य खालको भए पनि विविध प्रश्न उब्जाउने खालको उपन्यास हो। यस उपन्यासका माध्यमबाट उपन्यासकारले तत्कालीन नेपाली समाजको विविध पाटाको उजागर गरेका छन्। यसर्थ यस उपन्यासलाई विविध कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ। त्यसका लागि निम्न शीर्षक सुझाइएको छ :

क) भग्न भैरव उपन्यासमा ऐतिहासिकता

- ख) भग्न भैरव उपन्यास विसङ्गतिवाद
ग) भग्न भैरव उपन्यासमा व्यङ्ग्यचेतना
घ) भग्न भैरव उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवाद
ङ) भग्न भैरव उपन्यासमा प्रगतिशीलता ।

निष्कर्ष

उपन्यासकार प्रोल्लास सिन्धुलीयको भग्न भैरव उपन्यास प्रसिद्ध व्यङ्ग्यशिल्पी भैरव अर्यालको जीवनीमा आधारित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा भैरव अर्यालको जीवनका विविध पाटाहरू केलाइएको छ । यसर्थ भैरव अर्यालका बारेमा जान्न चाहने जोकोही पाठकका लागि यो उपन्यास आधिकारिक सामग्री बनेको छ । यसमा भैरव अर्यालको जीवनी मात्र आएको छैन । त्यतिबेलाको समाज पनि आख्यानका माध्यमबाट हामीसामु आएको छ । यसर्थ यो उपन्यास ऐतिहासिक सन्दर्भका लागि पनि उपयोगी सामग्री हो । यसमा उपन्यासकारले आफ्नो पक्षधरता पनि नजानिँदो पाराले देखाएका छन् । उपन्यासकार सिन्धुलीय प्रगतिशील विचार राख्ने झण्टा भएको कुरा यो उपन्यास पढ्दा थाहा लाग्छ । त्यसो त सिर्जना भनेकै लेखकको विचारको उपज हो । त्यसमा लेखकको विचार आएन भने त्यो कृति उत्कृष्ट बन्दैन । यो उपन्यास भाषा, शैली र ढाँचाका कुरामा पनि अब्बल बनेको छ । विश्लेषणका क्रममा माथि लिएका साक्ष्य र गरिएको विश्लेषणका आधारमा भग्न भैरव एक उत्कृष्ट जीवनीपरक उपन्यास बनेको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अर्याल, निर्मल (२०७७ फागुन १). व्यङ्ग्यशिल्पी भैरव अर्याल. गोरखापत्र राष्ट्रिय दैनिक ।
अर्याल, भैरव (२०७७). भैरव अर्यालका हास्यव्यङ्ग्य. भैरव पुरस्कार गुठी ।
एटम, नेत्र (२०६७). नेपाली डायस्पोरा र अन्य समालोचना. एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. ।
काइला, बैरागी र अन्य (सम्पा.) (२०६७). नेपाली बृहत् शब्दकोश. पुनर्मुद्रित तथा परिवर्धित सातौँ संस्करण. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
काफ्ले, हरिबोल (२०७९). यशोधरा. लिपि बुक्स प्रा.लि. ।
धरावासी, कृष्ण (२०६२). समसामयिक नेपाली उपन्यास : प्रयोग र प्रवृत्ति. गरिमा. २३ (९). पृ. ५१-६० ।
नेपाल, घनश्याम (सन् २००५). आख्यानका कुरा. एकता बुक हाउस प्रा. लि. ।
पाण्डे, ज्योति (२०३६). भैरव अर्याल जीवनी व्यक्तित्व र कृत्वि. स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०६०). 'ध्रुवचन्द्र गौतमको उपन्यासकारिता'. खुमनारायण पौडेल (सम्पा.). आख्यानपुरुष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम अभिनन्दन ग्रन्थ. चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठान ।
प्रभात, रमेश (२०८० असोज ३०). प्रोल्लास सिन्धुलीयको 'भग्न भैरव' उपन्यासमाथि विहङ्गम दृष्टि. कायाकैरन राष्ट्रिय दैनिक ।
बाइदेल, लैनसिंह (२०२३). रेम्ब्रान्ट. रत्न पुस्तक भण्डार ।
लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०७५ जेठ ६). भैरव अर्यालबारे भ्रम र सच्चाइ. नेपाली जनता डट कम ।
शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६८). शोधविधि. पाँचौँ संस्करण. साभा प्रकाशन ।
श्रेष्ठ, जीवन (सन् २०२३). उत्तरवर्ती नेपाली उपन्यासमा जीवनीपरकता. शान्ति जर्नल : अ मल्टिडिसिप्लिनरी जर्नल.

अङ्क १. पृ. १८१- १९४ । <https://nepjol.info/index.php/shantij/article/view/54053/40466>

सिन्धुलीय, प्रोल्लास (२०७३). *शून्य डिग्री*. साङ्ग्रिला बुक्स प्रा.लि. ।

सिन्धुलीय, प्रोल्लास (२०७९). *भग्न भैरव*. बुकहिल पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

हितान, विजय (२०७९). *लाहुरेको रेलिमाई*. साङ्ग्रिला बुक्स प्रा.लि. ।

Adams, H. (ed) (1992). *Critical Theory Since Plato* (Revised ed.). Harcourt Brace Jovanovich Inc.

Salkeld, D. (2001). New Historicism. In C. Knellwolf & C. Norris (Eds.). *The Cambridge History of Literary Criticism* (pp. 59-70). Cambridge Univeristy Press. Doi: 10.1017/CHOL978521300148.006